

חשיבות מבנה הסמיכות בהוראת התחביר

1.0 במאמר זה הובאה הטענה, כי יש חשיבות מרובה להוראת מבנה הסמיכות העברי כחינוכי להבנת הנושאים הבאים:

- א. דרגת השמניות של אלמנטים חצי שמניים כגון: הכינוני הפועל, שם הפעולה, השם התוארי ושם הפועל.
- ב. הבחנה בין לוואי מצד אחד למושא או לתיאור מצד שני.
- ג. חשיבות ההבדל שבין מילות יחס לבין מציין השייכות של.

1.1 אנו מבחינים בין שלוש צורות של מבנה הסמיכות בעברית:

- 1. א. סמיכות חבורה : בית המורה
- ב. סמיכות פרודה : הבית של המורה
- ג. סמיכות כפולה : ביתו של המורה

הקשר הסמנטי שבין הנסמך לסומך הוא לעתים קרובות קשר של שייכות, כמו ב(1) למעלה, אך במקרים רבים קשר זה הוא שרירותי, משתנה ואינו נצפה מראש:

- 2. שמלת קטיפה (עשוייה מקטיפה)
- שמלת פפקו (מתוצרת ביהח"ר "פפקו")
- קופסת גפרורים (נועדה להכיל גפרורים)
- מכונת זמן (שבה נוסעים במימד הזמן)
- עצי אבוקדו (עצים המניבים אבוקדו)
- תרמיל גב (תרמיל המיועד לנשיאה על הגב)
- וכיו"ב.

שלושת מבני הסמיכות מופיעים בתכיפות רבה בשפה המדוברת והכתובה, וביחוד באמצעי התקשורת. על כך תעיד קריאת כתבה כלשהי בכל עיתון. לא ניכנס במאמר זה לוויכוח, הדין בתקינות נורמטיבית של מבנה סמיכות כלשהו, ואף לא לשאלה אם רצוי, סגנונית, להשתמש במבנה סמיכות זה או אחר. נגביל עצמנו מראש לשאלות התחביריות בלבד.

1.2 מבנה הסמיכות הוא קנה מידה נאמן לבדיקת "שמניות" של אלמנט כלשהו בעברית; כלומר, בין שאר הדרכים התחביריות להבדיל בין "שם" ל"לא-שם" יש למנות את היכולת להיכנס למבנה סמיכות. יכולת זו קיימת רק באלמנטים שהמאט-ריצה הלקסיקאלית שלהם מכילה את התכונה [+שמני]. יחד עם זה, רק שמות עצם מובהקים יכולים להיות גם נסמך וגם סומך בכל שלוש צורות הסמיכות; אלמנטים "פחות" שמניים מוגבלים יותר בתיפקודם בשש האפשרויות הנתונות.

(6 = נסמך - סומך × 2 מבני סמיכות 3).

נציג עתה את האלמנטים השמניים והשמניים למחצה המתפקדים במבני סמיכות:

1.2.1 שמות עצם מובהקים: מתפקדים כנסמך וכסומך בכל שלושת מבני הסמיכות:

אתר דעת - מכללת הרצוג

<u>כסומך</u>	<u>כנסמך</u> 3.
צבע המגבת	ספר התלמיד - ספרו של התלמיד
הצבע של המגבת - צבעה של המגבת	הספר של התלמיד

1.2.2 ה ב י נ ו נ י פ ו ע ל: כל צורת הווה (בינוני) של פועל יכולה לתפקד כשם עצם בכוח (agent noun) בתנאי:

- א. שיש בתמונת העולם הקיימת "מקצוע" או "תכונה" תואמים.
- ב. שתיפקוד סמנטי זה עדיין אינו תפוס ע"י מלה במשקל אחר, לרוב שמני לחלוטין.

לדוגמא ניקח את הבינוני בבנין קל, המתפקד כשם-עצם מובהק - ש ו ד ד. תיפקוד סמנטי זה קיים בתמונת העולם שלנו ואינו תפוס ע"י המלה-בכוח ש ד ד (במשקל קטל). לעומת זאת, הבינוני הפועל ג ו נ ב קיים בתמונת העולם שלנו, אך אינו מתפקד כש"ע, כיוון שתיפקודו הסמנטי תפוס כבר ע"י המלה ג נ ב במשקל קטל. ולדוגמא אחרונה: המלה ד ו ר ר אינה מתפקדת כש"ע, למרות שאין לה מקבילה בין שאר המשקלים, משום שבתמונת העולם שלנו אין מקצוע או תכונה כאלה. בשדה הסמנטי של תקופת התנ"ך הייתה אולי למלה זו משמעות כלשהי - דורך ענבים בגת, למשל; כיום אין לה משמעות של ש"ע.

לאור האמור לעיל, יש לחלק את צורת הבינוני בעברית לשני חלקים:

1. ב י נ ו נ י פ ו ע ל פועלי לחלוטין, שאינו יכול לתפקד במבנה סמיכות (אלא אם כן אנו, אוטומאטית, מייחסים לו תיפקוד סמנטי של ש"ע, למרות שבפועל אין ש"ע כזה קיים בשפה).
  2. ב י נ ו נ י פ ו ע ל שמני לחלוטין או בדרך להיות שמני, כגון: רופא, נכבד, מפעיל, מוכתר, מפקד, מלומד, מתמחה. בינוניים מסוג זה מתפקדים במבני סמיכות בדיוק כמו שמות העצם המובהקים שהוזכרו בסעיף 1.2.1. למעלה.
- לדוגמא:

<u>כסומך</u>	<u>כנסמך</u>
מכונת המפעיל.	מפעיל המכונה.
המכונה של המפעיל.	המפעיל של המכונה.
מכונתו של המפעיל.	מפעילה של המכונה.

1.2.3 ה ת ו א ר. כבר דובר רבות בספרות העולמית והעברית על סיווגו של התואר יחד עם השם או, לחילופין, עם הפועל. תיפקודו של התואר במבני סמיכות כנסמך מהווה נימוק לאלה המסווגים אותו יחד עם השם, שכן, כמו שציינו למעלה, כניסה למבנה סמיכות היא קריטריון לשמניות.

<u>כנסמך</u>	אדום - חזה
	צהוב - פנים
	ארוך - רגלים
	יפה - תואר
	מהיר - החלטה

כנסמך חלים בתואר השינויים הפונולוגיים הרגילים - (מְהיר ← מְהיר, יָפֵה ← יָפֵת). התואר אינו יכול להיות סומך אלא רק לוואי לאלמנט שמני כלשהו. באלמנט זה אין חלים שום שינויים הנדרשים כנסמך:
צפור אדומה, החלטה מהירה, ספר צהוב, בחור יפה.

אתר דעת - מכללת הרצוג

1.2.4 שם הפועל לה. שני משקלים שמניים צמודים בעברית למערכת הבניינים מבחינה צורנית (ולעתים סמנטית תחבירית): הבינוני, שבו דובר כבר, ושם הפעולה. כמו הבינוני, יש לסווג את שם הפעולה לשתי קבוצות - אלה שהם עדיין "פועליים" במהותם, ואלה שכבר חצו את הגבול לשמניות. ההבחנה ביניהם פשוטה, בעזרת הקריטריון התחבירי של מספר: רק שם ניתן להפוך לצורת רבים. כך למשל, תבנית הפעולה של הפועל י,ש,ב, בבנין קל, כוללת 3 צורות, אחת מהן פועלית ושתיים שמניות:

4. א. ישיבה (פעולת הישיבה)
- ב. ישיבה (פגישה, דיון)
- ג. ישיבה (שבה לומדים תורה)

ניתן לומר:

5. היום היו לנו שלוש ישיבות של המרכז.
6. בירושלים הולכות ונבנות ישיבות רבות.

אך לא

7. * הוא ישב ישיבות נוחות.

שם הפעולה (הפועלי והשמני) מתפקד כנסמך בכל 3 צורות מבני הסמיכות:

8. פועלי שמני

הכשלת התוכנית. סיפור החטופים.

ההכשלה של התוכנית. הסיפור של החטופים.

הכשלתה של התוכנית. סיפורם של החטופים.

אך לא כל הדוברים מקבלים את כל צורות הסמיכות, שבהן מתפקד שם הפעולה הפועלי כסומך.

9. פועלי שמני

סיפור ההכשלה.

אמינות הסיפור.

? הסיפור של ההכשלה.

האמינות של הסיפור.

? * סיפורה של ההכשלה.

אמינותו של סיפור.

1.2.5 ה ש מ ה ת ו א ר י. השם התוארי, הגזור מתואר בתוספת סיומת של שימן מופשט, או במשקל של שימן-מופשט, דומה לשם הפעולה בתיפקודו. הוא מהווה נסמך בכל האפשרויות:

10. יפי הפריחה.

היופי של הפריחה.

יופיה של הפריחה.

אך לא כל הדוברים מקבלים אותו כסומך בכל האפשרויות:

11. מהות היופי.

? המהות של היופי.

? מהותו של היופי.

1.2.6 שם הפועל כוונתנו כאן ל מ ק ו ר ה נ ט ו י, ולא לשה"פ, בלי להיכנס לויכוח על ההבדל או הדמיון ביניהם. זהו האלמנט הפחות-שמני מכל אלה שהוזכרו למעלה. הוא מתפקד כנסמך רק בשתיים מצורות הסמיכות:

12. בוא הנשיא

* הבוא של הנשיא (*בוא של הנשיא)

בואו של הנשיא

אתר דעת - מכללת הרצוה

אין הוא יכול להיות סומך במבנה סמיכות, אלא רק כשהוא-עצמו מהווה נסמך במבנה סמיכות שהוא-הוא הסומך:

13. תיאור בוא הנשיא

התיאור של בוא הנשיא

* תיאורו של בוא הנשיא.

לאור כל האמור לעיל, אפשר לסדר את האלמנטים השמניים והחצי-שמניים בטבלת-הירארכיה למן ש"ע ה"שמני" ביותר ועד לאלמנט ה"שמני" פחות:

14. שם עצם

את התואר אין לדעתי להכניס

להירארכיה זו, אלא "לספח"

אותו אליה בהערה, תוך ציון

[+שמני] במאטריצה הלקסי-

קאלית שלו.

בינוני שמני

שם פעולה שמני

שם תוארי

שם פעולה פועלי

שם הפועל

2.0 שלושת האלמנטים האחרונים בהירארכיה (שם פעולה פועלי, שם תיאורי ושה"פ) יוצרים בעיות בהוראת התחביר בבתי הספר שלנו ואף בסמינרים.

נתבונן במשפטים הבאים:

15. ידיעתה של רחל את החומר מושלמת.

16. הבריחה מכלא עכו בוצעה בקפדנות.

17. צאתו של אהובה לקרב דיכא את רותי.

18. אדיבותו של אורי בזמנים קשים עזרה לו להתגבר על בעיות רבות.

ניתוח משפטים אלו בכיתה יעלה, כי 90% מן התלמידים יטענו, כי האלמנטים המסו-מנים בקו הם מושא ישיר, ת. מקום, ת. תכלית ות. זמן בהתאמה. אם נעיר, כמצופה, שאין הדבר כך, שכן אלמנטים אלו מתארים מבנה שמני ולא את הנשוא, ולכן ארבעתם לוואים ולא מושאים או תיאורים, נקבל, קרוב לוודאי, את התשובה הבאה מן התל-מידים: והלא הם עונים על השאלות "את מי, את מה", מתי? מהיכן? לאיזו מטרה? וכו'.

2.1 הבהרת בעיה זו לתלמידים תלויה בהסבר של מבנה הסמיכות. על הכיתה להבין היטב, כי לורי מתאר אלמנט [+שמני] כלשהו (ש"ע, בינוני שמני, שם פעולה, שם תוארי או שה"פ) ואילו תיאורים ומושאים נצמדים לנשואים, שהם פועל או תואר. לשם כך אפשר להיעזר בתרגיליו של בלאו, (יסודות התחביר, חלק א').

אולם אין להסתפק בקביעת מסמרות מסוג זה, ואפשר להיעזר בהסבר הבא:

כאשר שלושת האלמנטים שנזכרו לעיל (שם פעולה פועלי, שם תוארי ושה"פ) מהווים נסמך במבנה סמיכות כלשהו, כי אז גזור מבנה סמיכות זה ממשפט עמוק: (ויש להדגיש את ההבדל שבין מבנה שטח שאינו משפט-מבנה הסמיכות, לבין המבנה העמוק, שהוא משפט).

15. ידיעתה של רחל את החומר

15א. רחל יודעת את החומר

16. הבריחה מכלא עכו

16א. × ברח מכלא עכו

17. צאתו של אהובה לקרב

17א. אהובה יצא לקרב

18. אדיבותו של אורי בזמנים קשים

אתר דעת - מכללת הרצוג

18. אורי אדיב בזמנים קשים.

במבני-השטח האלמנטים המסומנים בקו הם לוואים, כי הם מתארים אלמנטים שמניים. במבנה העמוק של כל משפט (משפט א) אלמנטים אלה הם אמנם מה שנראה לתלמידים בכתה - מושא, תיאור כל שהוא, וזאת משום, שהם צמודים לפועל או לתואר, שממנו נגזר אח"כ שם הפעולה או שם הפועל או השם התוארי. את תהליך הגזירה ניתן לתאר בקווים כלליים בדרך הבאה:

$$19. \text{צ"ש} \left\{ \begin{array}{l} \text{פועל} \\ \text{תואר} \end{array} \right\} \text{משלים} \left\{ \begin{array}{l} 1 \\ 2 \\ 3 \end{array} \right\} \text{רשות}$$

$$3 \left[\begin{array}{l} 1 + (\text{שמני}) \\ 2 \\ \text{מבנה סמיכות} \end{array} \right]$$

זהו, כמובן, תיאור כללי ביותר, כיוון שיש לדאוג לכך שפועל יוצא יקח מושא ישיר ופועל עומד או מצריך תיאור, מתאים, כן יש לסדר זאת כך שפועל יהפוך לשם פעולה או לשה"פ, ותואר - לשם תוארי.

באופן כללי אפשר לטעון כי:

20. א. כל מבנה סמיכות, שהנסמך בו הוא שם פעולה או שה"פ, גזור ממשפט פועלי עמוק.

ב. כל מבנה סמיכות, שהנסמך בו הוא שם תוארי, גזור ממשפט שמני עמוק שהנשוא בו הוא תואר.

לעניות דעתי יש ללמוד מדוגמאות אלו, בכל מקרה, שאין ללמד את חלקי המשפט כתשובות אוטומטיות לשאלות שנלמדו ע"פ, (מהו מושא? "את מי? את מה?", מהו מ. עקיף? "למי?, למה?" וכו'). שכן סעיף 2.1-2.0 הוא רק דוגמא אחת מני רבות לטעות המטעה שבגישה זו.

3.0 לסיום נציין, כי לימוד טוב של נושא הסמיכות ימנע את הטעות השכיחה הרווחת בין תלמידים באשר לתפקידה של המלה ש ל. לעתים קרובות מתיחסים התלמידים לאלמנטים שלפניהם בא ש ל כאל מושא עקיף פיס, שכן הם רואים את ש ל כמלת יחס. יש להצביע על תפקידו המיוחד של מציין השייכות ש ל כמלה יחידה מסוגה, שאין מקומה בין מלות היחס. היא מקדימה אך ורק סומך בסמיכות פרודה או בסמיכות כפולה, וככזאת האלמנט שבא אחריה הוא לואי בכל מקרה, כיוון שהוא מתאר אלמנט שמני. גם כאשר מצטרף כינוי גוף אל ש ל (שלי, שלך, שלנו וכו') יש לראות את הצירוף כלואי, מן הסיבה שניתנה לעיל.